

Александра ФОСТИКОВ*
Историјски институт
Београд

ОРГАНИЗАЦИЈА ЗАНАТСТВА У УРБАНИМ ЦЕНТРИМА СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ

Анстракт: На територији српских средњовековних земаља долазило је до различитих облика организација занатлија било по јавноправним или приватноправним релацијама. Док је на основу бројних изворних података установљено да и међу домаћим трговцима и занатлијама долази до слободног удруживања и пословне сарадње, питање формално правних организација занатлија у урбаним центрима слабије је расветљено услед штуро сачуваних извора. Стога су овом приликом подаци из писаних и материјалних извора поново размотрени, али и кроз призму страних паралела. На основу више извора било је могуће указати на постојање елемената јавноправних занатских организација, односно цехова, као и употребу титуле протомајстора у смислу унутрашње хијерархије на територији урбаних центара средњовековне Србије.

Кључне речи: занатство, цех, протомајстор, урбани центри, средњовековна Србија.

Abstract: Various forms of organization of craftsmen existed in the territory of medieval Serbian countries, in the form of either public or private law relations. While based on numerous data it has been established that there was business cooperation and even association between domestic traders and craftsmen, the issue of formal legal organization of craftsmen in urban centers is less clarified due to poorly preserved sources. In this paper, based on the available parallels, the existing data from written or material sources have been reconsidered. Against such a broad background, it was possible to indicate the presence of elements of formal legal craft organizations – guilds, as suggested by the use of the title of the protomagister in the middle of internal hierarchy in urban centers in medieval Serbia.

Keywords: craftsmen, guild, protomagister, urban centers, medieval Serbia.

* aleks.fostikov@gmail.com

На територији средњовековне Србије долазило је до различитих облика организација занатлија било по јавноправним или приватноправним релацијама. На основу бројних података, посебно из опуса латинске грађе настале у вези пословања на домаћем тлу, установљено је да и међу домаћим трговцима и занатлијама долази до слободног удруживања и пословне сарадње, односно стварања друштава и удружења различитог трајања.¹ Међутим, питање формално правних организација занатлија у урбаним центрима слабије је расветљено што је довело до два супротстављена става у историографији. У старијој литератури заступљено је мишљење да организације тог типа нису ни постојале на датој територији, сем у приморским градовима у складу са развојем комуналног права, док у новијој преовладава став да су оне ипак успостављене, при чему се као аргументи наводе подаци о постојању Капије шустера (*porta de susteri*), коришћење титуле *протомајстор* ван градитељства и чињеница да макар у централном рударском насељу попут Новог Брда мора да постоји организација производње.² Пошто о питању организације заната па и професија уопште скоро да нема извора, пре разматрања појединачних података, потребно је повући бар неке паралеле.

У градовима средњовековног европског простора као облик пословне организације јављају се удружења која чине лица исте професије попут трговаца, рибара или месара, односно у случају занатства обрађивачи истог основног материјала или произвођачи одређених предмета. У зависности од места, времена и традиције, такве организације помињу се под различитим именима: *корпорација*, *цех*, *гилда*, *братство*, *братовитина*, *еснаф* - да наведемо само код нас најчешће коришћене у литератури.³

¹ Михаило Динић, *Из Дубровачког архива I*, САН, Београд 1957, *passim*; Андрија Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460)*, Београд 1997, *passim*; Ђорђе Бубало, *Српски номици*, Београд 2004, 173; Десанка Ковачевић Којић, *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007, 379.

² Јован Ковачевић, *Средњовековна ношња балканских Словена*, САН, Посебна издања, ССХС, Историјски институт, књ. 4, Београд 1953, 132–133, уп. Д. Ковачевић Којић, *Градски живот*, 300; Јованка Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994, 86; *Ново Брдо*, 184 (Е. Зечевић). За термин централна насеља: Јелена Мргић, „Проучавање “централних” насеља у историјској географији Византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије“, у: *Византијски свет на Балкану*. Књ. 2 (Посебна издања, књ. 42/2), ур. Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Византолошки институт САНУ, Београд 2012, 285–297.

³ Као називи јављају се и: *métier*, *arti*, *arte*, *paratici*, *fragile*, *scuole*, *officium*, *Zunft*, *Amt*, *Handwerk*, *Innung*, *Gewerk*, *Meisterschaft*, *Bruderschaft*. Назив *Zeche* означава и веселу гозбу, пијанку, којом су обично завршаване скупштине, а у значењу гозбе

Прве организације тог типа бележе се у градовима Италије у 10. и 11. веку. Као важнија питања у вези са овим организацијама истичу се генеза, ток и ниво развоја и питање правног и реалног статуса. Теорија настанка је посебно дискутабилна, а као основне јављају се три тезе. Према првој, цехови се доводе у везу са настанком *слободног* градског произвођача. Ипак, док део истраживача сматра да је у питању врста задруге настала на иницијативу тих *слободних* занатлија, део се залаже да они представљају наслеђе касно римских занатских колегија (*collegia*) и указују на повезаност византијских цехова и колегија у Риму и Равени. Друга, позната као *дворско-правна теорија*, њихово порекло везује за организацију подложних *неслободних* занатлија који су радили на властелинствима (*ministerium, officium*), на чијем челу се налазе *magister* или *praepositus*. Последња, путем етимологије указује на корене и укључује обичајну и локалну подлогу.⁴

јавља се и термин *convivia*. Александар Дмитријевич Удаљцов, Евгениј Алексејевич Космински, Осип Лјвович Вајнштајн, *Историја средњег века*, Београд 1950, 184; Josif Kulischer, *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, Zagreb 1957, 185, 194; Franco Franceschi, „The Rituals of the Guilds. Examples from Tuscan Cities (Thirteenth to Sixteenth Centuries)“, in: *Late Medieval and Early Modern Ritual. Studies in Italian Urban Culture*, ed. by Samuel Cohn Jr., Marcello Fantoni, Franco Franceschi, Fabrizio Ricciardelli, Brepols, 2013, 65–66, са ст. лит. У домаћим изворима реч цех се везује за рударство односно означава сам комплекс рударског окна са више вертикалних и хоризонталних јама и ходника (це`ов, цех) у којима такође мора да постоји организација рада. Биљана Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића. Превод и правно-историјска студија*, Споменик СХХVI, Одељење друштвених наука 24, Београд 1985. 20, чл. 47, 48, 49, 50; *Ново Брдо*, 24, 30 (Војислав С. Јовановић); Сима Ћирковић, *Латинички препис рударског законика деспота Стефана Лазаревића. Увод, текст, превод и коментари*, Извори српског права XI, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд 2005, 36–37. Назив еснаф, иако турцизам, користи се у савременом језику као пандан наведеним изразима, па и у литератури. Снежана Петровић, *Турцизми у српском призренском говору. На материјалу из рукописне збирке речи Димитрија Чемерићића*, Институт за српски језик САНУ, Београд 2012, 136.

⁴ Такође посебно су разматрана и питања о улози и месту еснафа у технолошком развоју. Тако има мишљења да је окоштавање еснафа који теже да очувају свој поредак и ситну производњу кочило даљи технолошки напредак, пошто се технолошки проналасци чувају у оквиру радионице. J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 167–168, 169–171, 177, 185–193; А. Д. Удаљцов и др., *Историја*, 183–184. Са прегледом новије лит. и дискусијом: Steven A. Epstein, *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe*, UNC Press Books, 1991, passim; idem, „Craft guilds in the pre-modern economy: a discussion“, *The Economic History Review* 61–1 (2008) 155–174; уп. Scheilagh Ogilvie, „Rehabilitating the guilds: a reply“, *The Economic History Review*

Осим непоуздане традиције настанка, као посебан проблем у оквиру проучавања цехова, јавља се и временска разлика у развоју истих, те питање права и привилегија. Доста дуго они су посматрани кроз развој и правни статус германских или кроз призму организације комуна, попут Фиренце. Зато треба нагласити да се настанак таквог облика организације није догодио свуда и истовремено, па ни унутар појединог урбаног центра упоредно у више занимања - прво настају оне од интереса. Ниво самосталности и привилегија зависио је директно од историјско-географског развоја, од територије до политичких или друштвених околности појединог урбаног центра, чије и само место у систему централних насеља утиче на место и развој занатства. Као проблем јављају се и питање терминологије, паралелно коришћење појединих назива, попут мајстора и протомајстора, дефинисање *слободног* грађанина, места појединог занатлије у оквирима урбане слојевите стратификације... Посматрајући *слободног* градског занатлију у оквиру *слободног* града сасвим је другачије него разматрати место истог у организацији унутар далеко шире територије. Сваки становник града или градског атара, као дела целине територије и даље је у складу са местом рада и припадности опорезован и обавезан је на давања централној власти, односно владару, било директно или посредно давањем граду. Већ подаци да владар може становника урбаног центра, па и занатлију или његов рад и да подложи, указују да исти формално правно и остаје поданик централне власти.⁵

61–1 (2008), 175–182; eadem, „The Economics of Guilds“, *The Journal of Economic Perspectives* 28 – 4 (2014) 169–192. Ни питање успостављања турских еснафа није решено. Onur Yildirim, „Ottoman Guilds in the Early Modern Era“, *International Review of Social History* 53[S16] (2008) 73–93.

⁵ Замена поседа и права није неуобичајна ни на тлу српских средњовековних територија, а не треба заборавити да и поједини слободни краљевски градови могу да промене формалног господара, о чему говоре и подаци о даровању Дебрецина деспоту Стефану. Такође, пресељење једног градског слободног занатлије по налогу није непознато ни на територији Угарске. СХ, 143; Марко Шуица, „Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе“, *Стари српски архив* 2 (2003) 144–155; Невен Исаиловић, Александра Фостиков, „Повеља господина Ђурђа Бранковића којом потврђује слободу грађанима Дебрецина (Биа, 1429, 5. мај)“, *Мешовита грађа* 33 (2012) 59–60; Александар Крстић, „Београдско писмо краља Жигмунда грађанима Шопрона (7. новембар 1427. године)“, *Мешовита грађа* 33 (2012) 27, 34; А. Фостиков, „Збирна повеља Стефана Милутина и Стефана Душана Хиландару (1336/1340–1342(?)) – друга половина XIV века“, *Стари српски архив* 13 (2014) 99–100. О питању слободу, види: Александра Фостиков, *Занатство средњовековне Србије*, Историјски институт Београд, Народни музеј Пожаревац 2019, 17, 36 н. 15.

Стога, приликом разматрања занатских и професионалних савеза треба да се, како се то у литератури и истиче, повуче важна дистинкција између организације на нивоу државне односно градске власти и самосталног удруживања. Прве организације оснива господар, или градска власт и њима се регулишу производња и тржиште, друге су самоникле ради удруживања за сопствене потребе. Поједини примери показују и да су самоникла удружења у случају да постају јавно правна лица, морала да буду потврђена и од стране власти. Тако изван зоне потврђивања остаје само приватно удруживање организовано ради личних циљева и профита. Коначно, када се посматра средњи век мора се истаћи и да су у појединим случајевима цехови још тада укидани или централизовани како не би изазивали немире, а свако неовлашћено окупљање са циљем нарушавања реда је често санкционисано, не само у страном него и у домаћем законодавству.⁶

У случају занатских цехова постојала су устаљена правила о пословном, производном и радном процесу од куповине сировина, преко врсте алата и квалитета материјала и производа, па до броја радних часова (забрана ноћног рада, одређене тарифе за рад празником или нерадним даном) или забране позивања купаца. Имали су свој суд, скупштину и изборног старешину са титулом *magister*, као и финансијску (заједничка каса, периодична уплата, систем узајамне помоћи) и верску функцију (свог свеца, цркву, капелу или олтар). У оквиру трговачких услова сваки цех је успостављао цену производа, углавном минималну, а додатно су за неке цехове од стране јавне власти биле прописане и цене појединих производа или рада занатлије.⁷ У појединим случајевима организације се јављају и као наручиоци витража, са представама сопствених заната,

⁶ Hermann Jireček, *Codex juris Bohemici: Aetatem přemyslidarum continens I*, Pragae 1867, 310–311, XVI–9; Jaroslav Bílek, *Ius regale montanorum, aneb, Právo královské horníkuov*, Kuttna, Kutná Hora 2000, 35–36 (XII–9); Viktor Hoffiller, „Prilog poznavanju obrtničkih cehova grada Zagreba u srednjem vijeku“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 10–1 (1909) 108–110; George C. Maniatis, „The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries“, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 55, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 2001, 339–369. ДЗ бележи казну за окупљање збора себрова уопште. ДЗ, 56 чл. 69. Вид. и изнад н. 3.

⁷ Ivan K. Tkalčić, *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae II*, Zagreb 1895, 48; Lujo Thaller, „Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći“, *Narodna starina, nepovremeni časopis časopis za povijest kulture i etnografiju Južnih Slavena*, vol. 8, № 19 (1929) 105; А. Д. Удаљцов и др., *Историја*, 183–184; J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 196–200, 213–215; F. Franceschi, „The Rituals“, 65–92.

односно занатлија током рада.⁸ У литијама су наступале као посебна јединица, а изгледа да су имале и војну функцију.⁹

Припадност цеху је била обавезна за све који су желели да се баве занатом, чиме се цех штитио од нелојалне конкуренције, па се таква одлука истиче и у повељама владара цеховима, којима се такво право некада и наново потврђује. Тако је захтевано и да се новопридошли занатлија у случају постојања цеха, у одређени и учлани.¹⁰ Услови за примање у цех групишу се углавном у три категорије: порекло и морални карактер (да ли је странац, да ли је рођен у светој брачној заједници...), техничко знање (да изучи занат, пропутује *Wanderzeit* и доучи се, израда мајсторског дела) и материјалну (приступнина, мајсторски ручак...). Да би неко *изучио занат* морао је да прође ученички стаж (*шегрт*) и помоћнички стаж (*калфа*). Број калфи обично је ограничен на једног или двојицу, а време учења је често дуготрајно и до 12 година. У последњој фази учења примао је прописану плату по дану или комаду. Мајсторско дело захтевано је већ у другој половини 14. века у скоро свим земљама на германском тлу, као и у градовима Енглеске и Италије, па и од зидара у Риму 1397, а у Фиренци и Венецији такође у истом веку и од оружара између осталих. Истовремено у 14. и 15. веку долази до унутрашњег раслојавања ових организација, а у посебан слој издвајају се *стари* мајстори. Као посебна карактеристика истиче се и наследност заната позната из најстаријих прописа, почевши од 10. века у Равени (рибарски цех), а неки од ковачких цехова примали су нове чланове само ако неко од њих стекне кућу са *ковачком повластицом* (поткивачи, лончари, котлари и обрађивачи бакра у Нирнбергу 1399), односно тзв. *брачну ковачницу*, пошто су тај статус добијали путем брака са мајсторском кћери или удовицом. Временом значај ових организација расте, па чланови цехова, почињу да учествују у градској власти. Захтеви од ученика расту, приступнине постају обавезне, а број мајстора у цеху се ограничава у циљу затварања занатског слоја. Док се раније звање мајстора и алат стичу на крају школовања, сада исто добијају синови и

⁸ Stuart Whatling, „Chartres Cathedral – the Medieval Stained Glass“, in: *The Corpus of Medieval Narrative Art*, passim; Такав случај је и са катедралом Св. Барбаре у Кутној Хори (Чешка), где је представљен и процес ковања. А. Фостиков, *Занатство*, 46 н. 114.

⁹ Александра Фостиков, Владета Петровић, „Прилог проучавању војне улоге занатлија у средњовековној Србији“, *Београдски историјски гласник* 5 (2014) 59–69.

¹⁰ Таква потврда је у случају кројачког цеха у Нађбањи понављана више пута. Александар Крстић, Невен Исаиловић, „Повеља деспота Ђурђа Бранковића за цех кројача у Нађбањи“, *Мешовита грађа* 41 (2020) 12–16, 20–22.

зетови мајстора, док остали назив стичу новчаном надокнадом и израдом мајсторског дела.¹¹ Поједини прописи наводе као услов и да нови члан потврди свој *слободан статус*, а као рок у вези слободе и време од *годину и један дан*.¹²

Да су извесни облици организације постојали и у Византији или бар у Цариграду у раном средњем веку сведочи и *Књига епарха* зборник устава цариградских цехова, који садржи бројна правила, а сем појединих занатских, као цехове такође реферише и друга занимања. Мада се у литератури углавном указује на разлике између византијских и западноевропских организација, а посебно у сфери самосталности, односно односа према градским властима и владару, ипак су и у њима присутна оба подразумевана елемента: хијерархија и прописи, а приступање градским цеховима повезано са формалностима, нашло је одраз у терминологији. Тако се занатлија *примао* а није *ступао* у цех, а јављају се и провера знања, уплата приступнице. Била је потребна и препорука, а препоручилац је уједно и гарант. Такође, говори се и о квалитету, производњи. Да ли су еснафи у Византији нестали или се дезинтегрисали и до ког нивоа, дискутабилно је питање и још увек до краја нерешено. Неке организације чије је постојање идентификовано у време Палеолога, биле су сличне удружењима западног типа, а помени појединих квартова или улица, изузев *Кварта чизмара* везују се за утицај са Запада, па се помишља да су у питању и места рада макар првобитно страних занатлија.¹³

¹¹ Roy Clinton Cave, Herbert N. Coulson, *A source book for medieval economic history*, Milwaukee: The Bruce Publishing Co., 1936; reprint ed., Biblo & Tannen, New York 1965, 246–247, 248, 250; А. Крстић, Н. Исаиловић, „Повеља деспота“, 13–15, са ст. лит. о цеховима у Угарској. А. Д. Удаљцов и др., *Историја*, 183–184, 187; J. Kulischer, *Opća ekonomska povijest*, 177, 185, 201–202, 204–207, 208–209.

¹² Временски период од године и једаног дана познат је и у германском средњовековном праву, а посебну примену налази у стицању статуса слободе (од феудалног господара) одакле и позната максима *Stadtluft macht frei nach Jahr und Tag*, а исти рок истицан је као време за стицање статуса слободног рудара још у 19. веку. Maks Veber, *Grad. Nelegitimna vlast : tipologija gradova*, prev. s nemačkog O. Kostrešević, T. Kostrešević, Mediterran publishing, Novi Sad 2014, 49, 168; *Dean Forest (Mines) Act 1838*, 332 cap. 43 чл. XIV. Вид. и изнад нап. 11.

¹³ Александр Петровић Каждан, *Деревња и город в Византии IX–X вв.*, Москва 1960, 304–355; Раиса Анатољевна Наследова, *Города, ремесло и торговля в поздней Византии (XIII–XV вв.)*, История Византии в трех томах. Редактор Геннадий Григорьевич Литаврин, Наука, Москва 1967, 109–122; Љубомир Максимовић, *Град у Византији : огледи о друштву позновизантијског доба*, Београд 2003, 45–48, 112–113; G. C. Maniatis, „The Domain“, 339–369; Gilbert

Као важнији лејери организација занатлија у јавноправном смислу сем припадности цеху и потврде да је у питању слободно лице издвајају се и: прописан процес производње, стандардизација алата, мера и производа, систем примања и опорезивања чланова, постојање титуле мајстора и протомајстора, установљење микролокације унутар града, наследност занимања. Додатно међу опште цеховске прописе, па и занатске, спадају и религиозни и друштвени елементи, установљење или постојање сопствених печата, амблема или грбова, прописивање радног времена. Треба истаћи и да су цеховски прописи макар делом и записане норме обичајног права, које су могле постојати и дужи временски период, а да не буду писмено фиксиране.¹⁴ Стога је приликом истраживања постојања ових организација на датој територији потребно установити и постојање појединих наведених чинилаца.

На постојање овог типа удруживања занатлија на територији од интереса податке углавном пружају архиве приморских градова које неоспорно указују на организацију унутар истих, те постојање *братовштина*, базираних на античким или византијским традицијама, које се даље развијају под латинским утицајем који се шири јадранском обалом. Термин братовштина могао је да се односи и на верске и на занатске организације. У Дубровнику се првом занатском братовштином сматра обућарска (пре 1299), има мишљења да су је пратиле златарска и дрводељска, а њихов број већ у следећем веку расте. Њихов развој запажа се и у другим бројним градовима на обали. У Котору су потврђене оне

Dagron, „The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries“, in: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century I–III*, ed. Angeliki E. Laiou, Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. in three volumes as number 39 in the series Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks, t. II, 2002, 405–410, 417; Klaus-Peter Matschke, „Commerce, Trade, Markets, and Money, Thirteenth–Fifteenth Centuries“, in: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century I–III*, ed. A. E. Laiou, Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. in three volumes as number 39 in the series Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks, t. II, 2002, 471–474, 493–494.

¹⁴ Edgcumbe Staley, *The Guilds of Florence*, London 1906, passim; G. De. Francesco, H. G. Smith, „Guild Emblems and Their Significance“, *Ciba Review* 13, Ciba Limited, Basle 1938, 426–464; Eleanor Chance at all, „‘Craft Guilds’: Weavers and fullers“, n. 97 (html), in: *A History of the County of Oxford*, Volume 4, the City of Oxford, ed. Alan Crossley and C. R. Elrington, London 1979; Anu Mänd, „On two medieval seal matrices and the guild seals from Tallinn“, *Baltic Journal of Art History* 10 (spring 2010) (Villem Raam 100), 117–138. Средњовековне занатлије биле су суочене са дугим радним временом, често и више од 10 сати. Вид. изнад. н. 4.

обућара (пре 1335), те касније кројача и кожара, а у појединим случајевима занатлије се такође јављају и у мешовитим братовштинама попут Св. Крста, којој првобитно припадају бродоградитељи и имућније дрводеље, или Св. Духа (1350), међу чијим члановима се јављају припадници деветнаест различитих заната, али и девет припадника осталих занимања. И у другим градовима у приморију такође се помињу братовштине, али како о њима нема додатних података није сигурно да ли су у питању професионалне или искључиво верске организације. Истовремено, поједине занатлије јављају се са називом мајстора или протомајстора. Назив мајстора (*magister*) не носи сваки занатлија, поједини примају ученике у своје радионице на науковање, а градски прописи одређују, односно потврђују цену и начин рада у појединим случајевима у зависности од сопственог интереса, док статuti самих цехова детаљније одређују правила.¹⁵

О организацијама, па ни братовштинама у унутрашњости нема пак директних помена. Ипак, неколико штурних података у прилог постојања јавноправних организација у градовима сачувано је у домаћим изворима, у законцима и повељама, међу којима се издвајају и: *ДЗ, СХ* и *Рударски законик са статутотом Новог Брда*, као и у латинској грађи домаће провенијенције, трговачкој књизи Михаила Лукаревића, дубровачког трговца, који је тридесетих година XV века живео и пословао у Новом Брду.¹⁶ Како је пак питање титуле протомајстора делом нерешено, као и

¹⁵ Dragan Roller, *Dubrovački zanati u XIV i XV stoljeću*, Zagreb 1951, 173–280 и passim; Josip Lučić, *Obrti i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*, Zagreb 1979, 220 и passim; Jelena Antović, *Zanati srednjovjekovnog Kotora*, Katalog izložbe Državnog arhiva Crne Gore – Istorijskog arhiva Kotor, Kotor 1993, passim; Милош Антоновић, *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Историјски институт, Београд 2003, 104–105. Као члан братовштине Св. Духа уписан је и познати Новак ковач, односно мачар. Nevenka Bezić Božanić, *Majstori od IX do XIX stoljeća u Dalmaciji*, Split 1999, 239. Како то указују нова истраживања, у приморским градовима попут Сплита бележе се различите братовштине, како мешовите, тако и занатске, а изгледа да је у зависности од потребе, исти занатлија могао бити члан и неколико братовштина различите намене. Tonija Andrić, „Soцијална осјетљивост obrtničkog sloja u Splitu sredinom 15. stoljeća“, *Historijski zbornik* 66–1 (2015) 15–16.

¹⁶ *ДЗ; СХ*; Б. Марковић, *Закон о рудницима*; М. Динић, *Из Дубровачког архива*. Додатно *Закон мајсторија* сачуван у Бањској и Дечанским повељама, доноси податке од значаја о самом устројству мајсторског слоја на властелинствима. Александра Фостиков, „Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље из 14. века“, *Београдски историјски гласник* 4 (2013) 51–69.

однос мајстора и протомајстора, неопходно је најпре успоставити могућа значења ових назива, пре даљег повлачења паралела.

У средњовековним изворима, па и домаћим, среће се више назива у вези са мануелним, односно тзв. *ручним радом*, међу којима и *мајстор* и *протомајстор*. Ширењу ових назива у спектру занимања свакако да је допринела и тада актуелна подела знања на *слободне* и *механичке вештине*, односно *епистеме* и *техне*, *худоштво* и *хитрост*. Мада је иста, бар у практичном животу услед пораста броја занимања, још током средњег века делимично ревидирана, оставила је иза себе вишеструко коришћење поменутих термина. Звање протомајстора тако је познато и међу уметничким занимањима, па је титула мајстора у Византији 14. века могла да означи и музичара, а са њом је у поменику манастира Матејче забележен и *маистор* Исаија (15. в), који се идентификује као композитор, јеромонах, Исаија Србин. Такође, назив мајстор бележи се и у области сликарства, мада се ту устаљује и назив *зограф*. У оквирима разматрања организације додатно се интерпретирају звања мајстора и протомајстора у оквиру стратификације, при чему се истиче да се назив протомајстор користи да укаже на старешину цеха, односно радионице. Као и у случају градитељства и одбране и ове титуле ознака су локалне варијанте, настале под мешовитим утицајима. Још приликом разматрања у оквиру градитељства истиче се да се назив протомајстор – главни градитељ, може односити на мајстора-градитеља пројектанта, на комуналну функцију – надзорник, проценитељ, главно лице у градитељским споровима, на главног мајстор појединог објекта, предводника дружине мајстора и на широј територији, односно промајстора града или господара, који му ту титулу и додељује. Приликом проучавања византијске организације градских занатлија указано је да у појединим случајевима оне исто имају како своје изабрано лице, тако и надзорника, представника централне власти. Такође, скренута је пажња и на податак да префикс *прото*, у ранијем периоду може да укаже на службено лице, али да са дезинтеграцијом може да упути и на предводника групе или организације, те стручно лице.¹⁷

У домаћим изворима манастирским актима, као и у документима из свакодневног живота, који су у вези са територијом српских средњовековних земаља, именице *мајстор* и *протомајстор* такође су биле у употреби као ознака за занатлију уопште, те у ужем смислу припадника градитељске струке. Истовремено, збирна именица *мајсторије* коришћена је да означи и посебан друштвени слој подложног сеоског земљорадничког

¹⁷ А. Фостиков, *Занатство*, 12–16, 112–117, 123–124. Вид. и изнад.

становништва, припадника људи црквених или метохијских, о чему сведочи и *Закон о мајсторијама*, сачуван у БХ и ДХ I-III. Уопштено посматрајући, може се рећи да се називи мајстор, мајсторије, устаљују као ознака за делатника обученог за стручни ручни рад који не може свако да обавља, као и за представника механичких вештина у ужем смислу речи. У самим изворима, та категорија поименично је ипак уже дефинисана сопственим занимањем, осим у случају градитељске струке и стога некада није лако одлучити да ли је у питању мајстор без ознаке заната или припадник градитељске професије. Додатно, за разлику од бројних помена појединих представника заната, па и мајстора у смислу градитеља, назив протомајстора извори, чак и страни, доста ретко бележе, што је довело до различитих концепција.¹⁸

Сем титуле протомајстора у градитељству, са којом се бележе Вита Которанин, Георгије, Никола, који се између осталог доводи и у везу са Николом, братом Георгија и [прото]мајстора Радета Боровића, а којој се као пандан у случају протомајстора објекта јавља и термин *начелник здања*¹⁹, сачувано је још само неколико спомена протомајстора. Тако је у Призрену забележен ц`нгар Рајко у *СХ*, док се у Новом Брду у књизи Лукаревића јављају протомајстор дрводеља Брајан и један протомајстор непознатог имена и занимања, таст Николе клобучара. Први случај забележен је у Призрену, друга два у Новом Брду, што указује да се ова титула јавља у урбаним центрима, различите генезе и локације (међусобно удаљеним око 100 км) и у различито време (преко 50 година). Ипак, има и разлика - док је Рајко из Призрена подложен манастиру, те представља владаревог, односно након подлагања и манастирског човека у граду, у случају Новог Брда у питању су помени лица, која нису бар официјално подложници, те би се могли класификовати и као слободни становници града, али која и даље обавезују права и обавезе према граду, односно господару, тако да је и њихов рад или производ владар могао заправо да подложи. Коначно, у првом случају је у питању обућарски, у другом дрводељски занат, док у трећем ужа делатност није позната.²⁰

¹⁸ А. Фостиков, „Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље“, 5169; А. Фостиков, *Занатство*, 113–117, са ст. лит.

¹⁹ А. Фостиков, *Занатство*, 116, са ст. лит.

²⁰ *СХ*, 143; М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 40, 48, 62, 66, 69, 70; *Лексикон*, 198–202 (Александра Фостиков), 218–222 (Синиша Мишић); Синиша Мишић, „Друштвена структура Призрена у 14. веку“, у: *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Којић*, АНУ РС, Бања Лука 2015, 319–326; А. Фостиков, *Занатство*, 169, 198–200.

Рајково подлагање манастиру Св. Арханђела, свакако да је означавало подлагање његовог рада у оквиру аранжамана поклона манастиру. Овим актом Рајко је подложен светом господару, заједно са још пет обућара. Да ли су они били део владарске или градске радионице у Призрену која је производила и обућу високог квалитета за дворске потребе нема података. Свакако, подређивање петорице обућара, са све протомајстором, указује на постојање обједињене радионице, чији представници раде у производњи под надзором протомајстора, који за њихов рад као и за сопствени и одговара. Сем поменутих, у граду је морао да преостане и изванредан број обућара за потребе осталих, што указује да је њихов број свакако већи. Такође, наведени подаци указују да је бар у овом питању термин протомајстор можда коришћен и за начелника радионице, али и да је самог Рајка могла да постави по византијском систему као надзорника јавна власт. Све то говори да је у Призрену успостављена нека организација обућара, било од стране владара или града, а да се, вероватно, на челу радионице налазио занатлија исте професије, који је титулу протомајстора морао на исвестан начин не само да стекне, већ и да му се она од власти и потврди. У истом граду, Призрену, налазила се и кућа воштана, на чијем челу се по правилу налазио исто протомајстор, као и још једна просторно структурисана радионица - ковница, која такође подразумева и висок надзор и начелника.²¹

Остали помени протомајстора, као и други подаци већином, припадају бројној скупу информација о Новом Брду, централном насељу рударског типа, устројеним под јаким утицајем саских правила, такође са ковницом, која подразумева постојање начелника радионице. Протомајстор дрводеља Брајану, ужа струка није одређена, а сама конструкција могла би да указује или на старешину градитеља дрветом, који се истиче као важна личност у оквиру *Ius montanorum*, или на начелника свих оних што раде „пилом и блањом“. Како је дрво било неопходно и за подземну грађевинску делатност и за израду различитих дрвених справа и преносних средстава, као и делова алата, а продаја дрвета и угља у оквиру новобрдског трга контролисана, и обрађивачи дрвета морали су да имају организовану и стандардну производњу, на неки начин уређену. Додатно већ уредно бележење протомајсторске титуле у једној трговачкој књизи поред опште вокације, указује и на значај истих назива, те разлику у статусу.²²

²¹ СХ, 143; ЛССВ, 104–106 (Ђорђе Бубало); Вујадин Иванишевић, *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001, 67.

²² Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 13, 14, 20, 21 чл. 2, 5, 52, VI; Н. Јиреček, *Codex juris Bohemici*, 268, 295–296, 304, 352; Ј. Bilek, *Ius regale montanorum*, 19 (2–2), 21

Осим наведених помена протомајстора, треба указати и на остале елементе организације. У истом граду, као и књизи Лукарчевића, јавља се и више пута помињана, а у литератури давно истакнута *Капија шустера*, као микротопоним унутар града, који се судећи по подацима да поједина лица па и шустери ту и бораве, односио вероватно и на квартал око ове порте. Да ли је до таквог позиционирања дошло услед традиције или доделе места од стране управе није сигурно, пошто први помен исте налазимо скоро две и нешто деценије након доношења деспотовог Законака. Према штурим подацима и у оквиру српских средњовековних центара долази до груписања појединих занатских струка, на ужој локацији унутар територије градског насеља, што доводи до стварања микротопонима попут Капије шустера. Такво микро груписање познато је и другим средњовековним градовима, а има мишљења да се може довести и у везу са организацијом занатлија, односно додељивањем физичке локације за пословање представницима истог, али у појединим случајевима и са местом првобитног окупљања, па чак и са организацијом места занатлија у ратним околностима. Такве цеховске куле налазе се и у Сибиу (данас Румунија), који такође припада рударским градовима са саским традицијама, а њихово постојање забележено је и у Угарској.²³ Пословање више шустера унутар микротериторије, морало је да буде организовано, а према Законику деспота, рад обућара је контролисан и цене прописане што упућује на стандардизацију. Око порекла такве корпорације не вреди расправљати пошто већ значај обуће доводи до посебног третирања ових мајстора, а посебно унутар урбаног простора, о чему податке пружају и одлуке власти

(4–3), 33 (12/8 чл. 1–5), 55 (Сар. I. 18); М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 40, 48, 66; В. Иванишевић, *Новчарство*, 64; Владета Петровић, „Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима“, *Наша прошлост* 12 (2011) 79–88; Александра Фостиков, „Биљна сировина и њена обрада на тлу средњовековне Србије“, *Београдски историјски гласник* 9 (2018) 11–12, 24 н. 36.

²³ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 62, 69, 70; А. Фостиков, В. Петровић, „Прилог“, 59–69; А. Фостиков, *Занатство*, 114, 198–199 н. 279; А. Крстић, Н. Исаиловић, „Повеља деспота“, 15. Касније се јавља махала Ђуре шустера. Milenko S. Filipovic, „Vaština srednjovekovnih rudara u Sasa u južnoslovenskim zemljama“, *Godišnjak XXXI*, knj. 29, Centar za balkanološka ispitivanja ANU Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2000, 7. Треба приметити да се у Загребу једна улица тако називала и немачком или обућарском (vicus Theutonicorum seu sutorum), пошто су ту боравиле немачке занатлије, међу којима и шустери. К. Ткачић, *Monumenta historica XI*. У Дубровнику *Улица обућара* име је понела по месту пословања истих, иако у истој са „обе стране живи властела и трговци“. Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*. Predgovor i prevod Ivan Božić, Dubrovnik 3, Dubrovnik 1973, 51.

о овим делатницима у бројним градовима и на страним територијама, па и у Цариграду, Фиренци, Загребу, Дубровнику. Такође, потребе рудара за обућом могле су се мерити са војним, а увођење комбинације са називом шустер упућује и на утицај саског наслеђа.²⁴

Сам ДЗ, иако се не бави питањем занатства, чак три члана посвећује раду *златара*, чиме неоспорно указује на постојање организације и надзора над макар датим занимањем од финансијског значаја.²⁵ Законик деспота Стефана указује на контролу трга, мера, максимизирање цена, нормирање производа, па и алата, а сем права првокупа у корист рударства, успоставља и право прекупа. Сем контроле промета дрвета и ковнице, уводи се и строга контрола промета потрепштине неопходних за функционисање рудника. Тако су искључиво они који су имали делове рупа смели да купе цауг рупни (сировина, грађа, алат, прибор), *звожђе*, лој, ужад или коже. Право прекупа било је забрањено и ако би то неко прекршио роба му се одузимала без накнаде. Изношење лоја и кожа ван града од стране грађана се санкционише као кријумчарење, а сем за шустере, прописане су цене производа и рада и кожухара, снајдера и ковача. На постојање корпорације, односно организације унутар радионице у ширем смислу речи, додатно упућују и дажбине занатлија у производима. Док кожухари дају једном годишње рукавице, а шустери цревље, ковачи два пута годишње дају коњске плоче, а снајдери свите. Сама одредба о снајдерима доноси и додатну потврду, у прилог тврдњи да су исте и удружене: *а војводи закон – снајдери да му сашију о Божићу једну свиту, а другу о Васкрсењу без плате*. За разлику од осталих поменутих чланова, овај се разликује у две ствари. У овом случају део *по (једну)* је изостао, а додатно је за исти везан и додатак *без плате*, који се након тога не понавља, пошто се надаље вероватно подразумева. Ипак, такве две измене унутар истог члана, уједно и првог у низу, постају логичне ако се свита тумачи као цело свитно одело.²⁶

²⁴ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 22 чл. XIV; L. Thaller, „Najstariji edikt“, 105; М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 62, 69, 70; К. Ткачић, *Monumenta historica*, 48–49; E. Staley, *The Guilds*, 279–281, 315–319; К-Р. Matschke, „Commerce“, 471.

²⁵ Александра Фостиков, „Златарски занат у средњовековној Србији“, у: *Споменица академика Милоша Благојевића (1930–2012)*, ур. С. Мишић, Филозофски факултет, Центар за историјску географију и историјску демографију, Београд 2015, 178.

²⁶ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 17, 20, 21, 22, 23, 40–41 чл. 30, 52, VII, XI, XIII, XV, XVI, XIX, XXIII. *ЛССВ*, 657–658 (Душанка Динић-Кнежевић) и даље; *Ново Брдо*, 44–46 (Јовановић); А. Фостиков, *Занатство*, 200. Еснаф српских ткача, забележен је у дефтеру из 15. века у Новом Пазару, али није познато да ли је њихова унутрашња организација почивала на старим или новим прописима.

Као посебан слој у прилог постојања и унутрашње организације издваја се и учење. Док у приморске градове стижу ученици из залеђа и околине, који пролазе карактеристичан пут од ученика, преко шегрта до мајстора, такав прилив није забележен и из унутрашњости, што допушта да се закључи да се подмладак школује и у градовима унутар дате територије. Постојање типичног путовања од тек пристиглог ученика до мајстора заната, свакако да успоставља и постојање извесних правила о усавршавању *вештине*, која су морала да буду испоштована.²⁷

Сем писаних извора, и материјални налази указују на стилове и организацију домаћих радионица, односно у појединим случајевима и на такорећи типску производњу високог нивоа. Мада недостатак писане грађе за сада онемогућава идентификацију тих радионица у датом контексту са организацијом у виду цехова, мора се констатовати и следеће. У ужем центру урбанизоване насеобине и на другим територијама, па и у домаћим насељима постоје од физички обједињених простора, а посебно од оних везаних за коришћење огњишта (ковачница, ковница, грнчарске пећи), најчешће бар по једна структурирана радионица, у којој ради неколико мајстора и подмладак чиме се већ потврђује и организација унутар поимања радионице. Остале занатлије углавном раде у својим или туђим кућама, у радионицама мањег обима или на покретним тезгама. Ипак, и у тим случајевима често се користи појам радионице због стилских и типолошких карактеристика, а обједињеност показује и наведени пример шиваца. Коначно, када се говори било о груписању унутар радионице или о постојању амблема, мора се истаћи и налаз довратника из Смедерева, са уклесаним представама оружја, који би указивао и на груписање оружара у оквиру радионице, односно микролокације, али и на постојање такве врсте грбова у домаћим градовима.²⁸

У опште цеховске прописе, па и занатске, како је споменуто, спада и извесна потврда слободе, која судећи по пословању бар идентификованих урбаних занатлија, посебно у рударским центрима, није спорна. Мада религиозни елемент није познат већ традиција самог средњег века и паралеле говоре у прилог истих. Наследност заната такође је још раније,

Јелена Ердељан, *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд 1996, 31.

²⁷ Душанка Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995, 75; Ружа Ћук, „Утицај Запада на образовање у средњовековној Србији“, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд 2003, 27.

²⁸ Младен Цуњак, *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998, 88; А. Фостиков, *Занатство*, passim.

већ у оквиру мајсторија, потврђена, као и повезивање на линији таст-зет, а исти процеси видљиви су и у урбаним срединама, те се можда и у домаћем случају може и на нивоу града говорити о примени обичајног права, те затварању занатског слоја, у последњим данима државности. Да су брачне заједнице склапане међу мајсторским кућама говори и помен брака Николе кљобучара са ћерком једног протомајстора.²⁹ Иако о прописивању радног времена занатлија нема пуно података, новобрдски трг одржаван је у недељу, што значи да су занатлије радиле и тог дана бар у радно време трга, било продајући своје производе, радећи на лицу места или вршећи поправке. Сем тога, обрађивачи метала, у статусу колских радника били су дужни да раде и недељом, као и само коло – *како господска работа не би стајала*.³⁰

Од чиниоца показатеља успостављања јавноправних организација, укључујући и последње поменуте, истичу се тако и у домаћим изворима: унутрашња организација, коришћење титуле протомајстора, стандардизација алата, мера и производа, максимирање цена, надзор појединих струка, давање пореза у виду производа представнику господара, установљење микролокације унутар града, постојање амблема и породичне везе унутар занатског слоја. Законодавство деспота Стефана указује и на постојање надзора над занатом ковача, ковничара, дрводеља, кожара, кожухара, шустера, шнајдера, што свакако указује како на стандардизацију, тако и на организацију тих заната у урбаним центрима, а контролу златара уводи још Стефан Душан својим Закономом. Све то указује и да систем поједине струке унутар града третира као јавноправне организације. Слични закони су највероватније постојали и за друге рударске центре, али и остала урбана насеља вишег ранга, те би се могло рећи да су исте постојале бар у оквиру извесних струка унутар градова.³¹

На крају треба истаћи да је сачуван и акт о вези једног српског владара и једног цеха, који, иако говори о праву цехова формално на територији Угарске, заправо представља и акт српског владара издат за сопствене поседе, који су се налазили у рукама српских деспота преко три деценије (1411-1445/46). У питању је повеља деспота Ђурђа издата цеху кројача у

²⁹ М. Динић, *Из Дубровачког архива*, 66; А. Фостиков, „Занатство средњовековне Србије у светлу три повеље“, 51–69.

³⁰ Б. Марковић, *Закон о рудницима*, 20, 21 чл. 51, VI, IX. Станоје Бојанин, „Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији“, у: *Споменица академика Симе Ђирковића*, Београд 2011, 323–325, 330, 331. Према другим рударским законима, прописано је да они који раде са металом такође раде 2 шихте. Н. Јирећек, *Codex juris Bohemici*, I, 315 XIX–4; J. Bilek, *Ius regale montanorum*, 38 XV 4.

³¹ А. Фостиков, *Занатство*, 25 н. 48, 49.

Нађбањи, на његовим угарским поседима 1432. године, или вероватније 1442. Акт писан према типичном латинском формулару српских деспота за отворене листове недвосмислено говори да је постојање и пословање цехова било већ добро познато деспоту Ђурђу до тог тренутка.³² Такође, према традицији назив цех (цеови) коришћен је и за организацију ковача у Крешеву *од старина*, што додатно указује на трагове организације ковачког заната у још једном рударском рејону организованом под саским утицајем, на територији средњовековне Босне.³³

Не улазећи у полемику првобитног настанка таквих цеховских организација, пошто је за развој истих, сем обичаја, свакако био пресудан и страни утицај, најпре рани из Византије, а затим латински, западни, како из приморија, тако и преко Угарске, те посебно саски у позном средњем веку, треба истаћи да су оне непобитно постојале, мада у склопу јаке централизоване територије, можда не стижу да доживе процват самосталности попут западноевропских, па као византијске остају подређене градским властима или владару. Други талас реорганизације или окоштавање ових организација, са низом права која утичу на пословање, па и политички живот урбаног центра, средњовековне српске земље нису вероватно доживеле у пуном обиму услед престанка државности.

³² А. Крстић, Н. Исаиловић, „Повеља деспота“, 7–29.

³³ М. S. Filipovic, „Baština“, 16.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Скраћенице – Abbreviations

ДЗ – Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана, 1349–1354. године*, САНУ, Београд 1960. [N. Radojčić, *Zakonik cara Stefana Dušana, 1349–1354. godine*, SANU, Beograd 1960]

ЛССВ – *Лексикон српског средњег века*, ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999. [*Leksikon srpskog srednjeg века*, ур. S. Ćirković, R. Mihaljčić, Beograd 1999]

Лексикон – *Лексикон градова и тргова српских средњовековних земаља: према писаним изворима* (група аутора), ред. С. Мишић, Завод за уџбенике, Београд 2010. [*Leksikon gradova i trgova srpskih srednjovekovnih zemalja: prema pisanim izvorima* (grupa autora), red. S. Mišić, Zavod za udžbenike, Beograd 2010]

Ново Брдо – В. Јовановић, С. Ћирковић, Е. Зечевић, В. Иванишевић, В. Радић, *Ново Брдо*, Београд 2004. [V. Jovanović, S. Ćirković, E. Zečević, V. Ivanišević, V. Radić, *Novo Brdo*, Beograd 2004]

СХ – С. Мишић, Т. Суботин-Голубовић, *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003. [S. Mišić, T. Subotin-Golubović, *Svetoarhandelovska hrisovulja*, Beograd 2003]

Извори – Primary Sources

Antović J., *Zanati srednjovekovnog Kotora*, Katalog izložbe Državnog arhiva Crne Gore – Istorijiskog arhiva Kotor, Kotor 1993.

Bilek J., *Ius regale montanorum, aneb, Právo královské horníkuov*, Kutná Hora : Kuttna, 2000.

Dean Forest (Mines) Act 1838, http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1838/43/pdfs/ukpga_18380043_en.pdf (11. 05. 2020).

Filip de Diversis, *Opis Dubrovnika*. Predgovor i prevod I. Božić, Dubrovnik 3, Dubrovnik 1973.

Jireček H., *Codex juris Bohemici: Aetatem přemyslidarum continens I*, Pragae 1867.

Tkalčić I. K., *Monumenta historica liberae regiae civitatis Zagrabiae II*, Zagreb 1895.

Thaller L., „Najstariji edikt grada Zagreba o čistoći“, *Narodna starina, nepovremeni časopis časopis za povijest kulture i etnografiju Južnih Slavena*, vol. 8, №. 19 (1929) 105.

Cave R. C., Coulson H. H., *A source book for medieval economic history*, The Bruce Publishing Co., Milwaukee 1936; reprint ed., Biblo & Tannen, New York 1965.

S. Whatling, *Chartres Cathedral - the Medieval Stained Glass*, in: *The Corpus of Medieval Narrative Art*. http://www.medievalart.org.uk/Chartres/Chartres_default.htm (12. 05. 2020).

Веселиновић А., *Дубровачко Мало Веће о Србију (1415–1460)*, Београд 1997. [Veselinović A., *Dubrovačko Malo veće o Srbiji (1415–1460)*, Beograd 1997]

Динић М., *Из Дубровачког архива I*, САН, Београд 1957. [Dinić M., *Iz Dubrovačkog arhiva I*, SAN, Beograd 1957]

Исаиловић Н., Фостиков А., „Повеља господина Ђурђа Бранковића којом потврђује слободу грађанима Дебрецина (Биа, 1429, 5. мај)“, *Мешовита грађа* 33 (2012) 69–80. [Isailović N., Fostikov A., „Povelja gospodina Đurđa Brankovića kojom potvrđuje slobode građanima Debrecina (Bia, 1429, 5. maj)“, *Mešovita građa* 33 (2012) 69–80]

А. Крстић, „Београдско писмо краља Жигмунда грађанима Шопрона (7. новембар 1427. године)“, *Мешовита грађа* 33 (2012) 21–36. [A. Krstić, „Beogradsko pismo kralja Žigmunda građanima Šoprona (7. novembar 1427. godine)“, *Mešovita građa* 33 (2012) 21–36]

Крстић А., Исаиловић Н., „Повеља деспота Ђурђа Бранковића за цех кројача у Нађбањи“, *Мешовита грађа* 41 (2020) 7–29. [Krstić A., Isailović N., „Povelja despota Đurđa Brankovića za ceh krojača u Nadbanji“, *Mešovita građa* 41 (2020) 7–29]

Марковић Б., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*. Превод и правно-историјска студија, Споменик СХХVI, Одељење друштвених наука 24, Београд 1985. [Marković B., *Zakon o rudnicima despota Stefana Lazarevića. Prevod i pravno-istorijska studija*, Spomenik СХХVI, Odeljenje društvenih nauka 24, Beograd, 1985]

Мишић С., Суботин-Голубовић Т., *Светоарханђеловска хрисовуља*, Београд 2003. [Mišić S., Subotin-Golubović T., *Svetoarhanđelovska hrisovulja*, Beograd 2003]

Радојчић Н., *Законик цара Стефана Душана, 1349–1354. године*, САНУ, Београд 1960. [Radojčić N., *Zakonik cara Stefana Dušana, 1349–1354. godine*, SANU, Beograd 1960]

Фостиков А., „Збирна повеља Стефана Милутина и Стефана Душана Хиландару (1336/1340 – 1342(?)) – друга половина XIV века“, *Стари српски архив* 13 (2014) 79–144. [Fostikov A., „Zbirna povelja Stefana Milutina i Stefana Dušana Hilandaru (1336/1340 – 1342(?))– druga polovina XIV veka“, *Stari srpski arhiv* 13 (2014) 79–144]

Ћирковић С., *Латинички препис рударског законика деспота Стефана Лазаревића. Увод, текст, превод и коментари*, Извори српског права XI, САНУ, Одељење друштвених наука, Београд 2005. [Ćirković S., *Latinički prepis rudarskog zakonika despota Stefana Lazarevića. Uvod, tekst, prevod i komentari*, Izvori srpskog prava XI, SANU, Odeljenje društvenih nauka, Beograd 2005]

Шуица М., „Повеља цара Уроша о замени посуда између кнеза Војислава и челника Мусе“, *Стари српски архив* 2 (2003) 144–155. [Šuica M., „Povelja cara Uroša o zameni poseda između kneza Vojislava i čelnika Muse“, *Stari srpski arhiv* 2 (2003) 144–155]

Литература – Secondary Works

Andrić T., „Socijalna osjetljivost obrtničkog sloja u Splitu sredinom 15. stoljeća“, *Historijski zbornik* 66–1 (2015) 1–23.

Bezić Božanić N., *Majstori od IX do XIX stoljeća u Dalmaciji*, Split 1999.

Chance E. et al (Colvin C., Cooper J., Day C J., Hassall T. G., Jessup M., Selwyn N.), „Craft Guilds“, in: *A History of the County of Oxford*, Vol. 4, the City of Oxford, ed. A. Crossley and C. R. Elrington, London 1979, 312–327. <http://www.british-history.ac.uk/vch/oxon/vol4/pp312-327> (29. 04. 2020)

Dagron G., „The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries“, in: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century I–III*, ed. A. E. Laiou, Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. in three volumes as number 39 in the series Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks, t. II, 2002, 393–461.

Epstein S. A., *Wage Labor and Guilds in Medieval Europe*, UNC Press Books, 1991.

Epstein S. A., „Craft guilds in the pre-modern economy: a discussion“, *The Economic History Review* 61–1 (2008) 155–174.

Filipović M. S., „Baština srednjovekovnih rudara u Sasa u južnoslovenskim zemljama“, *Gođišnjak XXXI*, knj. 29, Centar za balkanološka ispitivanja ANU Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2000, 5–36. [Први пут објављено на немачком: *Das Erbe der mittelalterlichen sächsischen Bergleute in den südslawischen Ländern*, Südost-Forschungen 22, Munchen 1963, 192–233.]

Franceschi F., „The Rituals of the Guilds. Examples from Tuscan Cities (Thirteenth to Sixteenth Centuries)“, in: *Late Medieval and Early Modern Ritual. Studies in Italian Urban Culture*, ed. by S. Cohn, Jr. Fantoni, M. Franceschi, F. Ricciardelli, F. Turnhout, Brepols 2013, 65–92.

Francesco G. De., H. G. Smith, „Guild Emblems and Their Significance“, *Ciba Review* 13, Ciba Limited, Basle 1938, 426–464.

Hoffmiller V., „Prilog poznavanju obrtničkih cehova grada Zagreba u srednjem vijeku“, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 10–1 (1909) 107–119.

Kulischer J., *Opća ekonomska povijest srednjega i novoga vijeka*, Zagreb 1957.

Lučić J., *Obri i usluge u Dubrovniku do početka XIV stoljeća*, Zagreb 1979.

Maniatis G. C., „The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries“, *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 55, Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University, 2001, 339–369.

Matschke K-P., „Commerce, Trade, Markets, and Money, Thirteenth–Fifteenth Centuries“, in: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century I–III*, ed. A. E. Laiou, Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks Research Library and Collection Washington, D.C. in three volumes as number 39 in the series Dumbarton Oaks Studies, Dumbarton Oaks, t. II, 2002, 771–806.

Mänd A., „On two medieval seal matrices and the guild seals from Tallinn“, *Baltic Journal of Art History* 10 (spring 2010) (Villem Raam 100) 117–138.

Ogilvie S., „Rehabilitating the guilds: a reply“, *The Economic History Review* 61–1 (2008) 175–182.

Ogilvie S., „The Economics of Guilds“, *The Journal of Economic Perspectives* 28–4 (2014) 169–192.

Roller D., *Dubrovački zanati u XIV i XV stoljeću*, Zagreb 1951.

Staley E., *The Guilds of Florence*, London 1906.

Veber M., *Grad. Nelegitimna vlast : tipologija gradova*, prev. s nemačkog O. Kostrešević, T. Kostrešević, Mediterran publishing, Novi Sad 2014.

Yildirim O., „Ottoman Guilds in the Early Modern Era“, *International Review of Social History*, 53[S16] (2008) 73–93.

Антоновић М., *Град и жупа у Зетском приморју и северној Албанији у XIV и XV веку*, Историјски институт, Београд 2003. [Antonović M., *Grad i župa u Zetskom primorju i severnoj Albaniji u XIV i XV veku*, Istorijски институт, Beograd 2003.]

Бојанин С., „Недеља као нерадни дан у средњовековној Србији“, у: *Споменица академика Симе Ћирковића*, Београд 2011, 307–336. [Bojanin S., „Nedelja kao neradni dan u srednjovekovnoj Srbiji“, у: *Spomеница академика Симе Ћирковића*, Beograd 2011, 307–336]

Бубало Ђ., *Српски номици*, Београд 2004. [Ђ. Bubalo, *Srpski nomici*, Beograd, 2004]

Динић-Кнежевић Д., *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995. [Dinić-Knežević D., *Migracije stanovništva iz južnoslovenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg veka*, Novi Sad 1995]

Ерделјан Ј., *Средњовековни надгробни споменици у области Раса*, Београд 1996. [Erdeľjan J., *Srednjovekovni nadgrobni spomenici u oblasti Rasa*, Beograd 1996]

Иванишевић В., *Новчарство средњовековне Србије*, Београд 2001. [Ivanišević V., *Novčarstvo srednjovekovne Srbije*, Beograd 2001]

Јовановић В., Ћирковић С., Зечевић Е., Иванишевић В., Радић В., *Ново Брдо*, Београд 2004. [Jovanović V., Ćirković S., Zečević E., Ivanišević V., Radić V., *Novo Brdo*, Beograd 2004]

Каждан А. П., *Деревња и город в Византии IX–X вв.*, Москва 1960. [Každān A. P., *Derevnja i gorod v Vizantii IX–X vv.*, Moskva 1960]

Калић Ј., *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994. [Kalić J., *Srbi u poznom srednjem веку*, Beograd 1994]

Ковачевић Ј., *Средњовековна ношња балканских Словена*, САН, Посебна издања, ССХС, Историјски институт књ. 4, Београд 1953. [Kovačević J., *Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena*, SAN, Posebna izdanja, ССХС, Istorijски институт, књ. 4, Beograd 1953]

Ковачевић Којић Д., *Градски живот у Србији и Босни (XIV–XV)*, Београд 2007. [Kovačević Kojić D., *Gradski život u Srbiji i Bosni (XIV–XV)*, Beograd 2007]

Лексикон српског средњег века, ур. С. Ћирковић, Р. Михаљчић. Београд 1999. [Leksikon srpskog srednjeg veka, ур. S. Ćirković, R. Mihaljčić, Beograd 1999]

Лексикон градова и тргова српских средњовековних земаља: према писаним изворима [група аутора], ред. С. Мишић, Завод за уџбенике, Београд 2010. [Leksikon gradova i trgova srpskih srednjovekovnih zemalja: prema pisanim izvorima [grupa autora], red. S. Mišić. Zavod za udžbenike, Beograd 2010]

Максимовић Љ., *Град у Византији : огледи о друштву позновизантијског доба*, Београд 2003. [Maksimović Lj., *Grad u Vizantiji : ogledi o društvu poznovizantijskog doba*, Beograd 2003]

Мишић С., „Друштвена структура Призрена у 14. веку“, у: *Зборник радова у част академику Десанки Ковачевић-Кojiћ*, АНУ РС, Бања Лука 2015, 319–326. [Mišić S., „Društvena struktura Prizrena u 14. veku“, u: *Zbornik radova u čast akademiku Desanki Kovačević-Kojić*, ANU RS, Banja Luka 2015, 319–326]

Мргић Ј., „Проучавање «централних» насеља у историјској географији Византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије“, у: *Византијски свет на Балкану*. Књ. 2 (Посебна издања, књ. 42/2), ур. Б. Крсмановић, Ј. Максимовић, Р. Радић, Византолошки институт САНУ, Београд 2012, 285–297. [Mrgić J., „Proučavanje «centralnih» naselja u istorijskoj geografiji Bizantijskog carstva na Balkanu i mogućnosti primene nove metodologije“, u: *Vizantijski svet na Balkanu*. Knj. 2 (Posebna izdanja, knj. 42/2), ur. B. Krsmanović, J. Maksimović, R. Radić, Vizantološki institut SANU, Beograd 2012, 285–297]

Наследова Р. А., „Города, ремесло и трговља в поздней Византии (XIII–XV вв.)“, у: *История Византии в трех томах*. Редактор Г. Г. Литаврин, Наука, Москва 1967, 109–122. [R. Nasledova A., „Goroda, remeslo i trgovlja v pozdnej Vizantii (XIII-XV vv.)“, u: *Istorija Vizantii v treh tomah*. Redaktor G. G. Litavrin, Nauka, Moskva 1967, 109–122.]

Петровић В., „Друштвено раслојавање у српским средњовековним рударским градовима“, *Наша прошлост* 12 (2011) 79–88. [Petrović V., „Društveno raslojavanje u srpskim srednjovekovnim rudarskim gradovima“, *Naša prošlost* 12 (2011) 79–88]

Петровић С., *Турцизми у српском призренском говору. На материјалу из рукописне збирке речи Димитрија Чемерикућа*, Институт за српски језик САНУ, Београд 2012. [Petrović S., *Turcizmi u srpskom prizrenskom govoru. Na materijalu iz rukopisne zbirke reči Dimitrija Čemerikića*, Institut za srpski jezik SANU, Beograd 2012]

Ћук Р., „Утицај Запада на образовање у средњовековној Србији“, у: *Образовање код Срба кроз векове*, Београд 2003, 21–30. [Ćuk R., „Uticaj Zapada na obrazovanje u srednjovekovnoj Srbiji“, u: *Obrazovanje kod Srba kroz vekove*, Beograd 2003, 21–30]

Удаљцов А. Д., Космински Ј. А., Вајнштајн О. Л., *Историја средњег века*, Београд 1950. [Udaljcov A. D., Kosminski J. A., Vajnštajn O. L., *Istorija srednjeg veka*, Beograd 1950]

Фостиков А., „Занатство средњовековне Србије у светлу три повеле из 14. века“, *Београдски историјски гласник* 4 (2013) 51–69. [Fostikov A., „Zanatstvo srednjovekovne Srbije u svetlu tri povelje iz 14. veka“, *Beogradski istorijski glasnik* 4 (2013) 51–69]

Фостиков А., Петровић В., „Прилог проучавању војне улоге занатлија у средњовековној Србији“, *Београдски историјски гласник* 5 (2014) 59–69. [Fostikov A., Petrović V., „Prilog proučavanju vojne uloge zanatlija u srednjovekovnoj Srbiji“, *Beogradski istorijski glasnik* 5 (2014) 59–69]

Фостиков А., „Златарски занат у средњовековној Србији“, у: *Споменница академика Милоша Благојевића (1930–2012)*, ур. Мишић, С., Филозофски факултет, Центар за историјску географију и историјску демографију, Београд 2015, 165–185. [A. Fostikov, „Zlatarski zanat u srednjovekovnoj Srbiji“, u: *Spomenica akademika Miloša Blagojevića (1930–*

2012), ur. Mišić, S., Filozofski fakultet, Centar za istorijsku geografiju i istorijsku demografiju, Beograd 2015, 165–185]

Фостиков А., „Билна сировина и њена обрада на тлу средњовековне Србије“, *Београдски историјски гласник* 9 (2018) 7–35. [Fostikov A., „Biljna sirovina i njena obrada na tlu srednjovekovne Srbije“, *Beogradski istorijski glasnik* 9 (2018) 7–35]

Фостиков А., *Занатство средњовековне Србије*, Историјски институт Београд, Народни музеј Пожаревац, Смедерево 2019. [Fostikov A., *Zanatstvo srednjovekovne Srbije*, Istorijski institut Beograd, Narodni muzej Požarevac 2019]

Цуњак М., *Смедеревска тврђава – новија истраживања*, Смедерево 1998. [M. Čunjak, *Smederevska tvrđava – novija istraživanja*, Smederevo 1998]

Aleksandra Fostikov

**ORGANIZATION OF CRAFTSMEN IN URBAN CENTERS
OF MEDIEVAL SERBIA**

Summary

Various forms of organization of craftsmen existed in the territory of medieval Serbian countries, in the form of either public or private law relations. While based on numerous data it has been established that there was business cooperation and even association between domestic traders and craftsmen, the issue of formal legal organization of craftsmen in urban centers is less clarified due to poorly preserved sources.

In older historiography, there is no agreement on this question. It was initially believed that organizations of this type did not exist except in coastal cities in accordance with the development of communal law, but there is also the view that they were established. The main arguments were the existence of the Shuster Gate (Porta de Susteri), the use of the title of the protomagister outside the construction sphere and the fact that at least in the central mining settlement such as Novo Brdo there must have been some organization of production.

Therefore, it must be pointed out that the evidence of foundation of public law organizations is more substantial than the above mentioned facts. In the written sources, the title of the protomagister is in use in more than one branch of craft and in two towns of dissimilar genesis and in different times (Prizren and Novo Brdo). Moreover, there is the standardization of tools, measures and products, price maximization, supervision of certain professions by legislation, taxes from more than one different craft corporation to sovereign and town officials, establishment of a micro-location within the city, military function, existence of emblem (Smederevo), and, finally, family ties within the craft stratum, which was obviously mobile in all aspects.

In addition, Stefan Dušan introduced the control of goldsmiths with his Code, and despot Stefan's legislation for Novo Brdo indicates supervision over crafts by name (blacksmiths, carpenters, tanners, furriers, shoemakers, tailors), which suggests the standardization and organization of these crafts in urban centers. Similar laws most likely existed for other mining centers, but also for other higher-ranking urban settlements, so it could be said that those craft organizations existed at least within certain professions in urban centers.

Without entering into the controversy about the origin of such organizations, it should be noted that foreign influences were certainly crucial for their development, first Byzantine, and later Latin or Western influences – from the coast and Hungary. In case of Novo Brdo, the influence of Saxons (Sasi) was particularly pronounced after the mid-13th century. It should also be emphasized that these organizations undeniably existed, although, as they were part of a strong centralized territory, they may not have flourished independently such as Western Europeans guilds. As Byzantine organizations, they probably remained subordinate to the city authorities or the ruler. After Serbia fell under Turkish rule, medieval Serbian guilds probably did not experience the second stage of reorganization, which came with a number of rights that affected business, and even the political life of the urban center.

Оригиналан научни рад

Примљен: 17.02.2021.

Коначно прихваћен за објављивање: 23.06.2021.